

Herdenken is nadenken.
Over opdracht en ongemak van vrijheid

Wim van de Donk¹

Toespraak bij gelegenheid van de presentatie van het programma 75 jaar vrijheid van het Nationaal Comité 4 en 5 mei/Platform WO2, 24 november 2018, Fort Voordorp.

Mijnheer de staatssecretaris, mevrouw de voorzitter van het bestuur van het Nationaal Comité 4 en 5 mei, geacht bestuur van het V-Fonds, geachte aanwezigen,

2018

2018 is het jaar waarin Europa indringend stilstond bij de *Armistice*, de wapenstilstand die het einde van de Eerste Wereldoorlog inluidde.

Het bleek niet de laatste te zijn: het neerleggen van wapens is niet voldoende voor duurzame vrede. Vrede is meer dan de afwezigheid van oorlog.

2018 is ook het jaar dat we -misschien nog iets meer dan we deden- kunnen stilstaan bij de honderdjarige 'Pacificatie', een keerpunt in de Nederlandse politiek. Politieke leiders slaagden erin om een consensus te bereiken om een paar grote sociale en politieke vraagstukken op te lossen. Zuilen droegen lang de samenleving.

¹ Prof. dr. W.B.H.J. van de Donk is sedert 1 oktober 2009 Commissaris van de Koning(in) in de provincie Noord-Brabant en is hoogleraar bestuurskunde aan de Universiteit van Tilburg. Daarvoor was hij onder meer voorzitter van de Wetenschappelijke Raad voor het regeringsbeleid. Deze toespraak spreekt hij uit op persoonlijke titel.

Dat was een hele prestatie: want in een samenleving die op een aantal belangrijke vraagstukken zeer verdeeld was, werd een basis voor jarenlange stabiliteit gelegd.

Dat is niet vanzelfsprekend, want ook Pacificaties houden het soms niet lang, zoals die van Gent (in 1576). In een samenleving die verdeeldheid niet weet te pacificeren, en die noch aardigheid noch waardigheid in verschillen kan zien, liggen nieuwe conflicten al gauw op de loer.²

2018: het is ook het jaar waarin we ons opmaken voor een waardige viering van 75 jaar bevrijding en vrijheid in 2019 en 2020.

We zullen de slachtoffers van oorlog en bezetting op een bijzondere wijze herdenken, en samen met de eens zo genoemde geallieerden onze bevrijding vieren. Maar het zal ook een jaar zijn van nadenken: wat is onze tijd de betekenis van vrijheid, en hoe pacificeren in een samenleving die al lang niet meer op zuilen is gebouwd. Maar op wat dan wel?

1995

In 1995, bij de vijftigste verjaardag van onze herwonnen vrijheid, sprak onze toenmalige Koningin in de Ridderzaal over '*Herdenken na vijftig jaar*'. Neemt U eens de tijd die tekst te herlezen.

² Zie Jonathan Sacks (2002). *The Dignity of Difference. How to avoid the clash of civilizations*. New York: Continuum.

U zult zien dat haar indringende woorden van alweer vijf-en-twintig jaar geleden niets aan betekenis, actualiteit en urgentie hebben verloren, integendeel.³

Zij herdenkt nadrukkelijk al die moedigen en dapperen die zich -in verzet tegen de onderdrukkers- afkeerden van uitsluiting, onrecht en haat.

Zij stelt ten voorbeeld aan ons allemaal degenen die trouw bleven aan de waarden van de rechtsstaat en die opkwamen voor vrijheid en democratie. Zij sprak over de innerlijke zekerheid waarmee het geweten spreekt. Velen luisterden naar de stem van hun geweten. Er werden vele offers gebracht, door menigeen het allerhoogste. Daar worden wij nog steeds stil van...

Velen gaven hun vrijheid voor anderen. Essentieel is inderdaad ook de vrijheid telkens óók voor anderen te kunnen en willen zien. Nadenken over de betekenis van vrijheid: dat gaat nooit alleen over die van jezelf. Nooit alleen over individuele vrijheid. Het gaat ook over onze vrijheid, onze samenleving.

Onze vrijheid, rechtsstaat en democratie werden in mei 1940 bruto opzijgezet, onze territoriale integriteit op een agressieve wijze aangetast. Maar wezenlijker was de aantasting van wat nog fundamenteler is: de waardigheid van de mens. Van heel de mens, van alle mensen.

Menselijke waardigheid.

³ H.M. de Koningin (1995). *Herdenken na vijftig jaar*. Toespraak van H.M. de Koningin uitgesproken op 4 mei 1995 in de Ridderzaal te 's-Gravenhage ter gelegenheid van de vijftigste herdenking van de bevrijding.

In de erkenning van de onaantastbaarheid daarvan ligt het breekbare fundament van onze democratische rechtsorde.

De menselijke waardigheid schenden tast dat fundament aan, de ontkenning ervan haalt het fundament van het vredig kunnen samenleven compleet onderuit. Daarom is racisme in onze Grondwet verboden. Belangrijke dingen borgen we in de Grondwet. Het is goed daarop deze dagen van vluchtige volatiliteit, in de tijd van trends en hypes, nog eens te wijzen.

Dankzij de inzet van velen in verzet en gewapende strijd konden we, in het Zuiden van het land vanaf september 1944, voor ons hele land op 5 mei 1945 vieren dat de vrijheid werd herwonnen. We kennen allemaal de beelden. Ik citeer uit de genoemde toespraak van onze toenmalige vorstin: *‘Na vijf jaar onderdrukking kwam voor ons land de bevrijding als een verlossing. Nooit was de vrijheid zo tastbaar als toen. De feestvreugde in de dorpen en de steden bij het binnentrekken van de bevrijders was overweldigend.’*⁴

2019/2020

Ook in het najaar van 2019 en in 2020 zullen we dergelijke feesten weer zien: met nu nog maar enkele veteranen om samen met ons hun toen gevallen kameraden te herdenken. En om samen met hen onze vrijheid te vieren. Fijn te zien dat zo velen, ik noem hier bijzonder nog eens het V-Fonds en alle vrijwilligers, aan de voorbereiding daarvan willen werken. Mooi om U hier vandaag allemaal bijeen te zien.

⁴ Ibidem (de tekst is te vinden op de [website van het Nationaal Comité 4 en 5 mei](#))

Bij de vele diensten, tochten en bijeenkomsten zullen er tal van nieuwe media worden ingezet om de nieuwe generaties actief te betrekken. Het is bijzonder om te zien hoe de wereld de afgelopen jaren is veranderd: in 1995 was er voor velen de eerste personal computer, nu zijn we met onze slimme telefoons voortdurend met elkaar verbonden via het internet. Althans technisch... Want het is goed om ons af te vragen of we wel echt verbonden zijn.

Toch ben ik daarover optimistisch, de nieuwe technologie geeft prachtige mogelijkheden. In mijn eigen provincie bijvoorbeeld zijn er via dat internet 75 persoonlijke, indringende verhalen van burgers, soldaten, verzetsstrijders op een bijzondere manier toegankelijk gemaakt. Je kunt dankzij een *app* worden genavigeerd naar precies de plek waar het verhaal zich afspeelde, er echt zélf bij en in gaan staan. Nou ja, echt... virtueel dan.⁵

De digitale belevenissen maken indringend duidelijk hoezeer die bezetting en oorlog ingrijpend betekenis hadden voor het dagelijkse leven van gewone mensen. Het zijn verhalen over mobilisatie, de inval en de daaropvolgende bezetting, verhalen over verzet en vervolging, over de strijd voor bevrijding, en over de uiteindelijk herwonnen vrijheid. Virtueel maar niet minder indrukwekkend wordt op een bijzondere wijze herbeleefd met welke vreselijke dilemma's zij soms werden geconfronteerd.

⁵ Zie voor meer informatie: www.brabantremembers.com

Soms wordt dan overigens pijnlijk duidelijk dat het geweten bij sommigen niet de eerdergenoemde innerlijke zekerheid van spreken had. Het geweten wist het niet, of was niet gevormd om zeker te spreken.

Herdenken, en vieren. Er is een mooi programma in voorbereiding. Dat programma zal nog meer dan ooit moeten worden samengesteld vanuit het besef dat er, naast het vieren en herdenken, intussen steeds meer aanleiding is om over de betekenis van vrijheid eens stevig met elkaar te discussiëren. Herdenken wordt nog meer dan ooit: nadenken over de betekenis van vrijheid.

Zeker nu de mensen die de oorlog zelf hebben meegemaakt ons allengs ontvallen.

En omdat de opdracht die kostbare vrede en vrijheid te bewaren en te bewaken in de decennia die voor ons liggen dus steeds meer een opdracht wordt voor de generaties die de verhalen van oorlog, verzet en onderdrukking vooral uit de geschiedenislessen menen te kunnen kennen. Of uit de krant en de televisie, die ons dagelijks laten zien hoe bedreigingen van vrijheid, rechtsstaat en democratie, aan de orde van de dag zijn, ook dicht bij ons. Wie had dat in 1989 bij de val van de Muur, de zegetocht van de liberale democratie, kunnen denken?

Herdenken als uitnodiging en opdracht om na te denken over de betekenis van vrijheid. Het is nodig ook omdat er steeds meer scheurtjes zichtbaar worden in de decennialang te gemakkelijk en als bijna *vanzelfsprekend beschouwde* aanwezigheid van vrede en veiligheid.

Duidelijker wordt dat de democratische rechtsorde helemaal geen rustig bezit is, en dat de vrijheid telkens opnieuw bevochten moet worden.

Ik mocht het al eens eerder zeggen: vrijheid is een opdracht. De bevrijding was niet alleen een verlossing, maar ook een opdracht: vrijheid moet worden geleerd, ontwikkeld, verdedigd, gedeeld, en dat telkens weer opnieuw. Vrijheid gedijt noch groeit in een context van vrijblijvendheid. Vrijheid, hoe tegenstrijdig dat op het eerste gehoor ook klinkt: verplicht.⁶

Ook in de rede van onze toenmalige Koningin wordt duidelijk dat vrijheid geen makkelijk en rustig bezit is. Integendeel: tal van ontwikkelingen dragen eraan bij, dat vrijheid ontaardt in zelfzuchtigheid, en soms versmalt naar vormen van een louter egocentrisch individualisme. Dat er een soort van verdraagzaamheid wordt gepreekt die niet veel meer is dan oppervlakkige onverschilligheid. Dat een vrijheid zonder grenzen wordt gedacht, en dat tolerantie zonder grenzen uiteindelijk verkeert in zijn tegendeel. Vrijheid kan niet los gedacht worden van verantwoordelijkheid. En vrijheid gedijt niet duurzaam in een situatie waarin een zekere gematigdheid en wederzijds respect ontbreken. Die komen niet van democratische structuren, al kunnen ze helpen. Belangrijk is een cultuur van burgerschap en democratie.

Vrijheid is dus een opdracht, en geen gemakkelijke. Vrijheid als opdracht: dat was natuurlijk altijd al zo.

⁶ Wim van de Donk (2008). *De bedoeling van bevrijding*. 5 meilezing 2008. Amsterdam: Stichting CPNB & Nationaal Comité 4 en 5 mei. Zie ook de [website van het Nationaal Comité 4 en 5 mei](#).

Maar het lijkt er wel steeds meer op dat het optimisme verdwenen is waarmee we na de val van de muur dachten dat de met de betekenis van vrijheid zo verbonden noties van liberale democratie en rechtsstaat zich als definitief en onweerstaanbaar fundament van het menselijk samenleven hadden gevestigd.

Het einde van de geschiedenis dat werd afgekondigd bleek echter voorbarig. Het rekende buiten de mens zelf, en was te optimistisch over diens vermogen zorgvuldig met de opdracht van de vrijheid om te gaan.

Wellicht dat die ook wel wat erg eenzijdig als economische vrijheid werd gezien. En los van waarden als gelijkwaardigheid en solidariteit. En dan druk ik me voorzichtig uit.

In hun indringende boek *'How Democracies Die'* laten Levitsky en Ziblatt zien hoe kwetsbaar de democratie mede daardoor feitelijk is.⁷ Soms wordt die zelfs regelrecht bedreigd door patronen en verschijnselen die we uit de geschiedenis kennen.

Extreme vormen van polarisatie, een tirannieke intolerantie, het negeren van een zekere institutionele gematigdheid, het verdwijnen van een bereidheid elkaar in verschil te respecteren en te erkennen: de geschiedenis zal zich wellicht niet herhalen, maar hij rijmt wel.⁸

Vrijheid vraagt daarom om sterke instituties, en de erkenning dat democratie bepaald meer is dan de wil van de meerderheid. Sterke

⁷ Steven Levitsky & Daniel Ziblatt (2018). *How Democracies Die*. New York: Crown.

⁸ Idem, p. 10

checks and balances zijn nodig: democratie en rechtsstaat zijn niet los verkrijgbaar.

En het gaat niet alleen om instituties, maar ook om een breed gedragen cultuur van geven en nemen, om het vermogen te pacificeren, om een brede middenklasse die *grosso modo* tevreden is met hoe het gaat. Revoluties zijn zelden gemaakt door kleine radicale groepen van outsiders, maar slaagden pas als brede groepen -de middenklasse- zich in hun bestaan bedreigd voelen, of in hun streven naar waardigheid niet erkend of zelfs genegeerd werden.

Ondanks de gemiddeld genomen sterk gestegen materiële welvaart is er een om zich heen grijpend gevoel van onrust en onbehagen.⁹ Misschien beter: wellicht dankzij de zo gestegen welvaart is er die angst: omdat er zoveel kan worden verloren.

De onderhuidse en existentiële angst dat de manier van samenleven waaraan men gewend en gehecht is geraakt onder druk komt te staan, vertaalt zich in een afnemend vertrouwen in bestuurlijke en economische leiders. En ook het onderlinge vertrouwen is in een bovendien steeds meer multiculturele samenleving bepaald geen vanzelfsprekendheid meer.

In zijn recente boek '*De vorm van vrijheid*' laat Paul Scheffer¹⁰ zien dat onze wereld er –en dan bedoel ik niet in de eerste plaats de al eerder

⁹ Zie onder meer Tony Judt (2010). *Het land is moe. Verhandeling over onze ontevredenheid*. Amsterdam/Antwerpen: Contact; Raphaël Glucksmann (2018), *Les enfants du vide. De l'impasse individualiste au réveil citoyen*. Paris: Allary Éditions; Christophe Guilluy (2018). *No Society. La fin de la classe moyenne occidentale*. Paris: Flammarion.

¹⁰ Paul Scheffer (2018). *De vorm van vrijheid*. Amsterdam: De Bezige Bij.

genoemde technologische veranderingen- heel anders uitziet dan de wereld waarin we de vijftigjarige bevrijding vierden.

De geopolitieke verschuivingen, de soms disruptieve veranderingen in de economie, een sterk toegenomen ongelijkheid en de toegenomen behoefte aan bescherming en beschutting tegen de onzekerheid die met al die veranderingen gepaard gaat: dat alles draagt bij aan het breed gedragen gevoel dat veel van de verworven en gevierde vrijheden van de naoorlogse periode steeds meer in de schaduw van een sterk gevoel van angst en onveiligheid zijn komen te staan.

Vrijheid kan niet grenzeloos zijn. Dat geldt voor de vrijheid van het individu, dat in de uitoefening van de eigen vrijheid die van de ander kan aantasten en daarom moet beseffen dat vrijheid niet grenzeloos is. Dat geldt ook voor samenlevingen, omdat die om de feitelijke vrijheid van de samenleving te borgen niet zonder een zekere mate van begrenzing in en van politieke gemeenschappen kunnen. Mensenrechten, zo stelt Scheffer, zijn universeel, burgerrechten zijn meer territoriaal bepaald. Toch was het de aantasting van de waardigheid van mensen die vele jonge mannen en vrouwen motiveerde in een ver land voor die rechten te gaan vechten:

burgerrechten zijn gefundeerd in mensenrechten. Die jonge mannen en vrouwen noemen we nu veteranen, en we zijn hen eeuwig dankbaar voor hun inzet en voorbeeld. En nog steeds zijn vele jonge mensen bereid te vechten voor vrede en veiligheid, overal in de wereld.

De wereld van nu is kleiner geworden door de digitalisering, en we maken ons intussen zorgen over *cyber wars* die op een geheel andere wijze onze vrijheid en democratie kunnen aantasten. Scheffer stelt

overtuigend aan de orde dat het borgen van en vechten voor vrijheid de komende decennia steeds meer rekening moet houden met sterk veranderde internationale verhoudingen en een sterk veranderde technologie: de globalisering en de digitalisering. Het is opletten geblazen, ik citeer: ‘de opmars van de digitale wereld opent een nieuwe horizon en perkt tegelijkertijd op een onvoorziene manier vrijheden in. Die nieuwe dwingelandij zou wel eens zwaarder kunnen wegen dan de onmiskenbare vooruitgang die de informatisering met zich meebrengt.’¹¹

Die informatisering bevordert ook een steeds verdere groei van pluraliteit en fragmentatie in onze samenleving. Het vrijheidsbegrip, zo laat Fukuyama zien, is steeds *minder* verbonden met naties en gemeenschappen, en steeds *meer* verbonden geraakt met wat hij noemt expressief individualisme.¹² Hij spreekt van de radicale democratisering van identiteit. Daarmee duidt hij de beweging van een voorheen voornamelijk gemeenschappelijk beleefde identiteit naar een samenleving die zich kenmerkt door steeds meer individueel of door kleine groepen beleefde identiteiten.

Daarbij komt het steeds meer voor, dat groepen en personen fel tegenover elkaar komen te staan. Ook die ontwikkeling maakt de opdracht om vrijheid op het niveau van de samenleving op een vreedzame en open manier te behartigen, er niet gemakkelijker op.

¹¹ Idem, p. 79.

¹² Francis Fukuyama (2018). *Identity. Contemporary Identity Politics and the Struggle for Recognition*. London: Profile Books.

De inzet op integratie en onderlinge verbinding wordt moeilijker, zo niet onmogelijk, wanneer verschillen steeds meer in termen van identiteit tegenover elkaar worden gezet. Differentiatie wordt dan fragmentatie.

Het pacificeren van politieke en sociale verhoudingen –het was honderd jaar geleden al een hele opdracht- wordt er door die verdergaande balkanisering van verhoudingen bepaald niet eenvoudiger op. Nieuwe patronen en praktijken van pacificatie zijn bitter nodig, maar nog niet zo eenvoudig voor handen.

Mechanismen van marktwerking waren de laatste decennia meer *en vogue* dan mechanismen van gemeenschapswerking.

De digitalisering van het medialandschap lijkt ook hierbij een verdere versplintering aan te jagen rol te spelen. Met Twitter is iedereen zijn eigen nieuwsmedium geworden. De snelheid van de tweets zijn geen garantie voor de doordachtheid van het naar voren gebrachte. De traditionele media smullen ervan, gedoe en gedonder is immers het verdienenmodel.

De eens redelijk overzichtelijke publieke ruimte is voor velen een doolhof van meer en minder extreme, en soms nauwelijks of niet te verzoenen opvattingen geworden. Zwarte Piet: wie kent hem niet? Als we zo hard naar elkaar schreeuwen dat we elkaar niet meer kunnen verstaan, wordt het niets.

Vrijheid van meningsuiting is een groot goed, maar het vormen van een mening vraagt om iets meer dan een oppervlakkige mening over de ander. Vrijheid van meningsuiting ontslaat niemand van de zorg zijn of

haar woorden of *'frames'* zo te kiezen, dat het gesprek ook als het moeilijk is door kan gaan.

Het lijkt er dus sterk op, dat viering van de vrijheid, vijf-en-zeventig jaar na de bevrijding, er bepaald niet gemakkelijker op is geworden. Belangrijk blijft dat er een bereidheid is, die vrijheid van eenieder als een belangrijke voorwaarde voor het vreedzaam kunnen samenleven te zien.

Vijf-en-zeventig jaar geleden kwam de bevrijding van buiten. Nu lijkt het nodig bij de herdenking ervan ook eens goed in onze eigen spiegel te kijken.

Het heeft er alle schijn van dat de opdracht om onze vrije en democratische samenleving ook voor de komende generaties te behouden, vooral een dringende opdracht voor ons zelf geworden is. Voor ons samen.

We zijn het onszelf, maar vooral ook allen die voor onze vrijheid gevallen zijn, verplicht.

Ik dank U voor uw aandacht.